

It must be acknowledged that this is not an easy work to read. This is not because of stylistic problems, but is a result of the dense reasoning and detailed material. It may be expected that those seeking specific information, on legal or administrative history, colonial policy or specific regions, will primarily use the book for reference. In each case it will prove its worth. It must be regretted, however, that the scholarly apparatus is somewhat idiosyncratic. Citations in footnotes use their own system of abbreviations, so the bibliography has to be consulted in order to clarify sources. The index, according to old but very unwelcome usage, is restricted to proper names, either the surnames of people or place names. There are no thematic references, which is particularly regrettable. It does not, however, negate in any way the ultimate value of the work. Both the Mr. Karel Bongenaar Stichting and NWO should be thanked for making this book available.

Heather Sutherland

J. Tollebeek, G. Vanpaemel, K. Wils, ed., *Degeneratie in België 1860-1940. Een geschiedenis van ideeën en praktijken* (Symbolae Facultatis litterarum Lovaniensis. Series B XXXII; Leuven: Universitaire pers Leuven, 2003, 319 blz., € 36,50, ISBN 90 5867 344 8).

Zelden zullen tropische insecten een hoofdrol toegeschreven krijgen in een Belgische cultuurgeschiedenis. David van Reybrouck is erin geslaagd malariamuggen, tseeseevliegen en termieten — evenals hun onderzoeker, Emile Hegh — een overtuigende plaats te bezorgen in zijn bijdrage aan de bundel *Degeneratie in België 1860-1940*. ‘Insecten zijn een negentiende-eeuwse uitvinding’, begint Van Reybrouck zijn beschouwing. Uiteraard bestonden zij al voor die tijd, en niet alleen in de fabels van La Fontaine. Maar als topos van zowel een wetenschappelijk als een breed maatschappelijk vertoog kwamen zij pas vanaf de negentiende eeuw in beeld. De auteur laat zien hoe insecten werden meegenomen als argument in uiteenlopende politieke, sociale en filosofische debatten. Stonden zij aanvankelijk symbool voor positieve maatschappelijke waarden (‘ijverig’, ‘nuttig’ en ‘bezig’), in het begin van de twintigste eeuw zou dat in hun tegendeel verkeren. Toen bleken zij verantwoordelijk voor schade aan de oogst (coloradokever) en ernstige ziekten (tropen). In plaats van een embleem voor vooruitgang werden zij gezien als een gevaar voor de mensheid dat bestreden moest worden om verval (degeneratie) te voorkomen.

Deze beschouwing over het spanningsveld tussen insecten als voorbeeld van vooruitgang en als mogelijke oorzaak van degeneratie krijgt een extra dimensie dankzij het verhaal over het verlamdende dilemma waarvoor Hegh zich geplaatst zag als Belgisch ambtenaar van het ministerie der koloniën. Terwijl hij uitgaande van een politiek van bestrijding was aangesteld om onderzoek te doen naar tropische insecten, ontwikkelde de amateur-entomoloog zich steeds meer tot liefhebber van zijn studieobject. Voor die positieve benadering zou echter pas aan het einde van de twintigste eeuw weer ruimte komen. Van Reybrouck laat zien hoe een flexibel begrip als ‘degeneratie’ als inspirerend uitgangspunt kan dienen om verrassende verbanden te leggen tussen diverse fenomenen

die in eerste instantie weinig met elkaar van doen lijken te hebben. Dat geldt ook voor andere bijdragen aan deze bundel en voor de bundel als geheel.

Degeneratie, zo maken de inleiders van de bundel duidelijk, is geen precies omschreven begrip. Wel kreeg het in de negentiende eeuw door de Franse arts/psychiater Morel een nieuwe en actuele betekenis. Morel definieerde degeneratie in 1857 als een intergenerationeel proces waarbij een ‘ontaard’ individu zijn nakomelingen erfelijk belastte, hetzij in fysiek, dan wel in psychisch of moreel opzicht. Artsen werden aangespoord om de sociale kernen van ontarding te identificeren en te behandelen. Dat gold niet alleen voor het milieu, maar ook voor de betrokken individuen: om verdergaande degeneratie te voorkomen dienden zij buiten de maatschappij gesloten te worden. De invloed van het degeneratiedenken verbreidde zich ook naar andere terreinen binnen en buiten de wetenschap. Het begrip werd gehanteerd om uiteenlopende kwalen van de moderne samenleving — variërend van alcoholisme tot tuberculose — te benoemen en te bestrijden. Maar dat betekent niet dat het degeneratiedenken als anti-modernistisch gekarakteriseerd kan worden. Met hun zorgvuldig onderbouwde onderzoek naar de Belgische variant van dit degeneratievertoog laten de auteurs zien hoezeer het denken in termen van degeneratie onlosmakelijk verbonden was met het vooruitgangsgeloof.

Na *De zieke natie. Over medicalisering van de samenleving 1860-1914* (Groningen, 2002) komt ook deze bundel voort uit het door Tollebeek, Vanpaemel en Wils geïnitieerde onderzoeksproject aan de Leuvense universiteit over ‘het degeneratiedenken’ in de Belgische wetenschap en cultuur vanaf het midden van de negentiende tot het midden van de twintigste eeuw. De initiatiefnemers van het onderzoeksproject hebben zich ongetwijfeld laten inspireren door het onderzoek van de Nederlandse historicus Arnold Labrie, die eerder het begrip ‘zuiverheid’ als uitgangspunt nam om ‘de cultuur van het moderne Europa’ rond het *fin de siècle* te doorgronden.

Beide onderzoeksprojecten richten zich op de schijnbare tegenstelling tussen cultuurpessimisme en het vooruitgangdenken waarvan deze periode doordeesemd was. Met de nadruk op schijnbaar, want inmiddels is — mede dankzij deze historische verkenningen — duidelijk geworden hoezeer de cultuurkritiek op de moderne samenleving deel uitmaakte van het moderniseringsproces. Evenals hun collega uit Maastricht kozen de Leuvense historici voor een vertooganalytische benadering van de Europese cultuurgeschiedenis. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat zowel in de publicaties van Labrie en anderen (*De hang naar zuiverheid. De cultuur van het moderne Europa* uit 1998 en *Zuiverheid en decadentie. Over de grenzen van de burgerlijke cultuur in West-Europa 1870-1914* uit 2001) als in de bundels van Tollebeek *cum suis* wordt gerefereerd aan dezelfde invloedrijke werken, zoals van de Franse arts/psychiater Benedict Augustin Morel (*Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce* uit 1857), van de Italiaanse criminoloog Cesare Lombroso (*L'Uomo delinquente* uit 1876) en van de Hongaarse arts Max Nordau (*Entartung* uit 1882-1883).

Waar Labrie West-Europa als geheel nam en daarbij aanvankelijk veel nadruk op Duitsland legde, hebben de Belgische collega's hun eigen land als vertrekpunt genomen. Dat blijkt een waardevolle inperking, omdat het meer mogelijkheden biedt om de vele gedaanten van het degeneratiedenken te kunnen benaderen zonder dat de hete adem van het nazisme ons direct in het gezicht slaat. Anderzijds krijgt de lezer de indruk dat de

afkeer van een ‘al te finalistische benadering van de thematiek’ (6) heeft geleid tot een al te snel voorbijgaan aan politiek explosieve kwesties waarbij het degeneratiedenken een rol speelde. Juist in een complexe natie als België dringen die zich op, zeker wanneer Leen Beyers in zijn bijdrage het degeneratiedenken verbindt met ‘rasdenken’. Zo laat hij zien hoe de anti-Vlaamsgezinde legerarts Emile Houzé in 1887 een aangeboren inferioriteit van de Vlamingen suggereerde op grond van een groter aantal tuberculose-patiënten in dat deel van het land. Een denkwijze die Vlaamsgezinde artsen na de Eerste Wereldoorlog op hun beurt oppakten ten voordele van een ‘Vlaams ras’.

Het artikel van Beyers, evenals de inspirerende beschouwingen van Liesbet Nys en Raf de Bont en de pakkende epiloog van Jo Tollebeek zijn alle eerder gepubliceerd, onder meer in dit tijdschrift. De vraag of herdruk en samenvoeging van de artikelen een meerwaarde oplevert kan zonder meer positief beantwoord worden. Niet alleen worden de onderlinge relaties en overlappingsen tussen verschillende onderzoeksvelden en praktijken beter zichtbaar, maar ook de gedeelde contacten en overeenkomstige inspiratiebronnen van de historische personages worden erdoor verhelderd. Juist daarom is het jammer dat in deze goed verzorgde en mooi geïllustreerde uitgave een index van personen, instituten en begrippen ontbreekt.

Barbara Henkes

A. le Coq, *Wat vlied’ of bezwijk’. Het vrijzinnige kerklied in Nederland 1870-1973* (Dissertatie Groningen 2004, Theologie en geschiedenis; Kampen: Kok, 2005, 492 blz., € 34,90, ISBN 90 435 1071 8).

De stichtelijke liedcultuur kan op geheel eigen wijze een bijdrage leveren aan het beschrijven van de Nederlandse religiegeschiedenis. Vooral de laatste drie decennia zijn diverse grotere en kleinere studies verschenen waarbij het lied bestudeerd werd als een vindplaats van (ontwikkelingen in) theologie en vroomheid. Op 13 januari 2005 promoveerde Adri le Coq (geboren in 1929) aan de Rijksuniversiteit te Groningen op het proefschrift *Wat vlied’ of bezwijk’*. Het is een boeiende studie naar het vrijzinnige kerklied in Nederland in de periode 1870-1973, waarnaar tot op heden vrijwel geen onderzoek is gedaan. Het vrijzinnige lied wordt in de dissertatie bestudeerd aan de hand van drie liedbundels die de Nederlandse Protestantenvbond (NPB) in 1882, 1920 en 1944 uitgaf en die primair bestemd waren voor gebruik in godsdienstige samenkomsten. In chronologische volgorde van publicatie onderzoekt Le Coq de theologische en hymnologische betekenis van deze liedboeken. Hij besteedt dus uitsluitend aandacht aan ‘kerkliederen’, dat wil zeggen: aan liederen die primair bedoeld waren voor gebruik in de samenkomst van de gemeente (‘kerkdiensten’). Deze restrictie is begrijpelijk omdat zij het onderzoeksgebied afbakt. Maar het is de vraag of de beperking niet wat geforceerd en te artificieel is voor de vrijzinnige liedcultuur. Voor het orthodox-protestantisme is het onderscheid tussen kerkliederen en overige stichtelijke liederen relevant; daar werd het niet zingen van andere liederen dan berijmde psalmen in de liturgie veelal gezien als sijnbolet van rechtzinnigheid. Maar binnen het vrijzinnig protestantisme speelde dit

afkeer van een 'al te finalistische benadering van de thematiek' (6) heeft geleid tot een al te snel voorbijgaan aan politiek explosieve kwesties waarbij het degeneratiedenken een rol speelde. Juist in een complexe natie als België dringen die zich op, zeker wanneer Leen Beyers in zijn bijdrage het degeneratiedenken verbindt met 'rasdenken'. Zo laat hij zien hoe de anti-Vlaamsgezinde legerarts Emile Houzé in 1887 een aangeboren inferioriteit van de Vlamingen suggereerde op grond van een groter aantal tuberculose-patiënten in dat deel van het land. Een denkwijze die Vlaamsgezinde artsen na de Eerste Wereldoorlog op hun beurt oppakten ten voordele van een 'Vlaams ras'.

Het artikel van Beyers, evenals de inspirerende beschouwingen van Liesbet Nys en Raf de Bont en de pakkende epiloog van Jo Tollebeek zijn alle eerder gepubliceerd, onder meer in dit tijdschrift. De vraag of herdruk en samenvoeging van de artikelen een meerwaarde oplevert kan zonder meer positief beantwoord worden. Niet alleen worden de onderlinge relaties en overlappingsen tussen verschillende onderzoeksvelden en praktijken beter zichtbaar, maar ook de gedeelde contacten en overeenkomstige inspiratiebronnen van de historische personages worden erdoor verhelderd. Juist daarom is het jammer dat in deze goed verzorgde en mooi geïllustreerde uitgave een index van personen, instituten en begrippen ontbreekt.

Barbara Henkes

A. le Coq, *Wat vlied' of bezwijk'. Het vrijzinnige kerklied in Nederland 1870-1973* (Dissertatie Groningen 2004, Theologie en geschiedenis; Kampen: Kok, 2005, 492 blz., € 34,90, ISBN 90 435 1071 8).

De stichtelijke liedcultuur kan op geheel eigen wijze een bijdrage leveren aan het beschrijven van de Nederlandse religiegeschiedenis. Vooral de laatste drie decennia zijn diverse grotere en kleinere studies verschenen waarbij het lied bestudeerd werd als een vindplaats van (ontwikkelingen in) theologie en vroomheid. Op 13 januari 2005 promoveerde Adri le Coq (geboren in 1929) aan de Rijksuniversiteit te Groningen op het proefschrift *Wat vlied' of bezwijk'*. Het is een boeiende studie naar het vrijzinnige kerklied in Nederland in de periode 1870-1973, waarnaar tot op heden vrijwel geen onderzoek is gedaan. Het vrijzinnige lied wordt in de dissertatie bestudeerd aan de hand van drie liedbundels die de Nederlandse Protestantenvbond (NPB) in 1882, 1920 en 1944 uitgaf en die primair bestemd waren voor gebruik in godsdienstige samenkomsten. In chronologische volgorde van publicatie onderzoekt Le Coq de theologische en hymnologische betekenis van deze liedboeken. Hij besteedt dus uitsluitend aandacht aan 'kerkliederen', dat wil zeggen: aan liederen die primair bedoeld waren voor gebruik in de samenkomst van de gemeente ('kerkdiensten'). Deze restrictie is begrijpelijk omdat zij het onderzoeksgebied afbakt. Maar het is de vraag of de beperking niet wat geforceerd en te artificieel is voor de vrijzinnige liedcultuur. Voor het orthodox-protestantisme is het onderscheid tussen kerkliederen en overige stichtelijke liederen relevant; daar werd het niet zingen van andere liederen dan berijmde psalmen in de liturgie veelal gezien als sijnbolet van rechtzinnigheid. Maar binnen het vrijzinnig protestantisme speelde dit